

Szinkron nyelvészeti módszerek alkalmazása a helységnévkutatásban

LÁSZLÓ ANGYAL

811.511.141`373.21

THE APPLICATION OF SYNCHRONIC LINGUISTIC METHODS IN THE INVESTIGATION
OF LOCAL VILLAGE NAMES

81`373.21

Village names. Settlements. Typology model. Toponyms. Lexical-morphological analyses. Functional-semantic level.

Az egykori történelmi Nógrád vármegyéből ma hozzávetőlegesen 62 település tartozik a Losonci járáshoz. Ezen tanulmány tárgya a névanyag névrendszertani vizsgálata. A nyelvi leíráshoz elengedhetetlen áttekinteni az eddigi névtani tipológiákat (a településneveket eddig Körmendi Géza felosztása alapján kategorizáltam, a névadás indítéka alapján). A tipológiák közül végül a többszintű tipológiai modell mellett döntöttem. Indoklásul azt hoznám fel, hogy az egyszintű, hagyományos tipológiák nem bontják le a toponimák besorolását elemzési szintekre. Tehát a morfológiai elemzés mellett például nélkülözik a szemantikai leírást. Már Kázmér Miklós is elkülöníti a helynevek szintagmatikus elemzési szintjét, bár nem tér ki a szemantikai indoklású kategóriák felállítására. Az általam követett Körmendi-tipológia is csak szemantikai és lexikális indoklásúnak tekinthető. Utóbbi ismertetésében említi a személynévből alakult helységneveket. E tipológiák hátrányát abban látom, hogy alkalmazhatóságuk korlátozott érvényű, s képlékenyvé válik bennük a helységnevek rendszerszerűsége. A típusok alkalmazhatatlansága mellett még az a veszély is fennállhat, hogy olyan kategóriák jönnek létre, amelyek nem zárják ki egymást. Például a *Megyeri* helynév az *-i* képzős és a törzsnévi eredetű helynevek csoportjába is besorolható lenne.

E szempontokat mérlegelve döntöttem a Hoffmann István által kidolgozott többszintű helynévtipológia mellett, amelyet a *Helynevek nyelvi elemzése* (1993) című munkájában mutat be. A tipológia eredendően több tízezer helynévből álló mikrotoponímiai adatbázis feldolgozására jött létre, de alkalmazása során univerzális jelleggé lett. Tehát helységnevekből álló névállomány értékelésére is alkalmas. E tipológia alapvetően négy elemzési szintet különít el: 1. funkcionális-szemantikai, 2. lexikális-morfológiai, 3. szintagmatikus, 4. keletkezéstörténeti szintet (utóbbi diakrón elemzést tesz lehetővé). Ezekben belül Hoffmann egy differenciált, nagyszámú névadási mód leírására alkalmas kategóriarendszert mutat be, amely részostályai kölcsönösen kiegészítik egymást. Az összetett helynevek elemzésére használható szintagmatikus szintet pedig a keletkezéstörténeti elemzés tartalmazza. A lexikális elemzési módot a helységnevek elemzésében nem tartottam célszerűnek vizsgálni, hiszen az leginkább a nagyszámú közsői névelemet tartalmazó mikrotoponímiai

korpusz feldolgozásakor érvényesíthető, azonban a keletkezéstörténeti fejezetemben minden esetben utalok az adott helységnév lexikális-morfológiai felépítésére.

A településnevek vizsgálatát az elmondottakból következtetve két szinten végeztem el, elkülönítve egymástól a szerkezeti és a történeti elemzést. A szerkezeti elemzés a funkcionális-szemantikai és a lexikális-morfológiai vizsgálódást foglalja magában. Az előbbiben fontosnak tartottam megvizsgálni a névrészekben megnyilvánuló funkciókat.

A lexikális elemzés keretén belül foglalkoztam a helynévképzők szerepével a településnevek kialakításában. Vizsgálati eredményeim teljes mértékben alátámasztják a névtudomány által eddig megrajzolt képet. Képzettnek azokat a neveket tekintjük, amelyek képzők hozzátétele útján váltak földrajzi nevekké, tehát a képző szerepe a helynévképzés. Névyagomban a legproduktívabb képzőnek az *-i* helynévképző tekinthető, amely közismerten azonos a történeti *-é* birtokjellel. Helynévképző funkciója viszonylag korán kialakult (pl. *Fülekpüspöki*, *Fülekkovácsi* stb). Érdekes, hogy a helységnévállományban kétrészes településnevek esetében fordul elő, s minden esetben a második névrészhez kapcsolódik.

Előfordulása alapján kiemelkedik még az *-s* képző, amelynek eredeti funkciója a valamivel való ellátottság kifejezése volt. Ez az ősi funkció a neveinkben érezhető is, hiszen általában növény- vagy állatnevekhez kapcsolódik (pl. *Parlagos*, *Gácsláp*, *Sátoros* stb). Az egyrészes nevek között legnagyobb számmal az olyan nevek fordulnak elő, amelyek metonimikus úton jöhettek létre. Ezek többsége a mikrotoponímiai anyaggal áll rokonságban, hiszen nagy részük alapja egyszerű földrajzi köznév. A kétrészes nevek többsége általában szintagmatikus szerkesztéssel keletkezik, tehát a név vagy birtoklást fejez ki, vagy az alaptagban kifejezett fogalom jellegzetességét mutatja meg. A nevek történeti elemzése nem egyszerű feladat, hiszen keletkezési idejük gyakran nem bizonyított, így csak analogikusan tudjuk kikövetkeztetni a névféjtést.

Leíró elemzésemben a nevek szerkezetét mutatom be. Ebben a megközelítésben központi helyet foglal el a névrész fogalma. *Névrésznek* a név azon része tekinthető, amely a denotátumáról valamely információt közöl. A Hoffmann-féle helynévtipológia egyik sarkalatos hozadéka, hogy minden helynévadási aktus szemantikailag tudatos és motivált. Tehát itt az vizsgálendő, hogy a megnevezéskor a denotátum mely sajátosságai fejeződnek ki. Hoffmann fontosnak tartja a helynév felépítését az osztályozásban. Természetesen előreláthatóan a nagyobb helységnévállomány hozhatna nyelvészeti értékesebb eredményeket, de az elemzés után igyekszem összesíteni a névosztályok módosulásait.

A funkcionális-szemantikai osztályozásban tehát a *névelemek* a fontosak. Ezek lehetnek lexémák, de toldalékmorfémák is. Pl. a *Szentmihály* helységnév funkcionális szempontból egyrészes név, mivel csupán egy szemantikai jellemző fejeződik ki benne: 'a helységnek van egy Szent Mihálynak szentelt temploma'. Tehát egy szerkezeti kétrészes név funkcionálisan egyrészes név is lehet. A helységnevekben azt vizsgálom, milyen funkciók fejeződnek ki bennük. Ezek a következők lehetnek: megjelölhetik a hely fajtáját, megnevezhetik magát a helyet és kifejezhetik a hely valamely sajátosságát. Továbbá olyan helységnevek is előfordulnak, amelyekben a névrészek funkciója nem áll kapcsolatban a denotátummal.

1. Funkcionális-szemantikai típusok

1.1. A névrész megjelöli a hely fajtáját

Ide tartozó nevek: *Ábelfalva, Csákányháza, Gergelyfalva, Losoncnagyfalva, Maskófalva, Vámosfalva, Videfalva, Rózsaszállás*. Tehát a *falva/falva, földe, telek/telke, szállás* fajtajelölő részek tartoznak ide. Ezeket földrajzi köznévknek nevezzük. Tehát e nevek esetében egy közszo jelöli a denotátumot (esetünkben a települést).

1.2. A névrész megnevezi magát a helyet

Ide tartozó nevek: *Gácslápos, Gácsliiget, Nagydaróc, Panyidaróc* stb. Tehát főleg két-részes helységnevek tartoznak ide. Megnevező funkcióban mindig valódi helynév áll. Pl. *Nagydaróc* esetében az utótagnak megnevező funkciója van és a *Daróc* nevű falvak közül a nagyobbik. A szintagmatikus szerkesztéssel és kiegészítéssel alkotott nevek tartoznak ide, tehát azok, amelyekben már meglévő helynév kap jelzői szerepű bővítményt. Bényei Ágnes és Pethő Gergely szerint még azok a nevek tartoznak ide, amelyek idegen névadással keletkeztek és átvételként kerültek a magyarba, s e funkción kívül nem fejeznek ki egyebet. Például a szláv *Novák* név az eredeti névadáskor új telepésekre (lakókra) utalt, viszont a magyar névrendszerbe való bekerülésekor kizárólag megnevező funkciója van (Bényei–Pethő 1998, 2). Ide sorolnám a *Kotmány*, a *Kálnó*, a *Kalonda* neveket is, amelyek a szlávból kerültek át a magyar nevek közé. Ezen típus számottevő a vizsgált helységnevek között.

1.3. A névrész kifejezi a hely valamely sajátosságát

1.3.1. Kifejezi a hely tulajdonságát

A hely tulajdonságát kifejező névrészfunkciók szemantikailag igen nagy variabilitást mutatnak, ugyanis az ilyen jellegű névrész utalhat a hely méretére, alakjára, anyagára, színére, korára, funkciójára vagy bármely egyéb jellemzőjére. Az ide tartozó nevek: *Losoncnagyfalva, Nagydaróc, Vilke* (méretre utaló névrészek), *Tósár* (anyagra utaló névrész), *Vámosfalva, Lónyabánya* (funkcióra vagy működésre utaló névrészek). Tehát pl. *Nagydaróc* esetében lehetett egy *Kisdaróc* hasonló nevű párja, amelyhez hasonlították.

Az e típusba tartozó névrészek mindig megnevező funkciójával kapcsolódnak össze. Ezek a nevek másodlagos nyelvi alakulatok, tehát egy korábbi helynévből keletkeztek (pl. *Nagydaróc* elsődleges előzménye a *Daróc* helységnevé). Ezen jelenséget Inczeff Géza differenciációnak nevezi. *Vámosfalva* esetében a név arra utal, hogy vámhely lehetett, tehát a névrész a működésre utaló funkcióval bír, *Fűrész* esetében pedig fűrészmalom működött itt, *Lónyabánya* esetében a funkció a bányahelyre utal. Érdekes, hogy alakra, korra utaló névtípus csak egy van a korpuszban, mégpedig *Sátoros* (a falut körülvevő hegy jellegzetes sátor alakja nyomán). *Tósár* neve mikrotoponímiai eredetű lehet, eszerint azt a helyet nevezi meg, ahol a település létrejött. Az is elképzelhető viszont, hogy a falu kapta ezt a nevet, ez esetben földjének „nedvességére” utal a név.

1.3.2. Kifejezi a hely viszonyát valamely külső dologhoz

Ide tartozó nevek: *Rózsaszállás* (az ott levő növényzetre utaló névrész), *Kétkeresztúr* (ott levő építményre utaló névrész), *Ábelfalva*, *Gergelyfalva*, *Videfalva*, *Terbeléd*, *Tamási*, *Romhány*, *Kálnó*, *Rátka*, *Jelsóc*, *Sóreg*, *Csákányháza* (a település birtokosára utaló névrész). Az utóbbi bizonyítottan személynévi eredetű helységnév, a birtokos kategóriája azonban nem minden esetben bizonyított. *Rózsaszállás* nevében a névrész az ott lévő növényzetre utal ('vadrózsával benőtt hegy'). *Kétkeresztúr* nevében a *keresztúr* névrész funkciója a falu templomára való utalás (patrocíniumi névvel). A falu templomát ugyanis a Szent Kereszt tiszteletére nevezték el. *Jelsóc* nevében az égerfa szláv elnevezése rejlik, tehát az ott levő növényzetre utaló névrész. *Sóreg* alapja köznév (a tokfélék családjába tartozó hal), tehát az ott levő faunára utaló névrész.

A csoporton belül keletkezéstörténeti szinten megkülönböztetünk metonimikusan keletkezetteket (ide tartoznak az ún. puszta személynévi eredetűek), birtokos jelzős kompozíciójú neveket és *-i* helynévképzős alakulatokat. Ezek azok a formák, amelyek tipikusan a birtoklás szemantikai aspektusának a kifejezői.

Ebbe a típusba sorolható (a hely viszonyát valamely külső dologhoz kifejező névrész) a *Bolgárom* név is (ott lakó emberekre utaló névrész), amely kifejezi, milyen eredetű nép (esetünkben a bolgárok) lakott a faluban.

1.3.3. Kifejezi a hely viszonyát valamely más helyhez

Ebben a típusban mindössze egy helységnév található meg: *Patakalja*. A névrész a hely pontos elhelyezkedésére utal, ugyanis víz (patak) mellett települt a falu. Ezen helynevek még tovább csoportosíthatók aszerint, hogy mihez viszonyítják a falu elhelyezkedését. Így a névrész funkciója bármely térszíni formára (dűlő, domb, hegy stb.) utalhat. Az ebbe a típusba sorolandó nevek főleg mikrotoponímikus eredetűek, így a járás helységnévállományában nem számottevők.

1.4. A névrész funkciója nem áll kapcsolatban a denotátummal

Az ebben a csoportban található névrészek feltételezhetően *emlékeztető* funkciót hordoznak. A csoport ritkaságát magyarázza, hogy az ilyen jellegű nevek jellegzetesen a későbbi hivatalos névadásra jellemzők (pl. *Rákóczi utca*). A név tehát funkcionális tekintetben nem áll kapcsolatban a denotátummal. *Budaszállás* nevének szintén emlékeztető funkciója van, mivel valószínűleg Budáról ide települt teknőkészítők alapították, tehát a denotátum nem áll kapcsolatban a névrész funkciójával. A felsorolásokból is kitűnik, hogy a névrészfunkciók első elrendezettsége nagyfokú párhuzamos mutat azokkal a kategóriákkal, amelyeket Mező András a nevek motivációs összefüggéseinek tipologizálására hozott létre (Hoffmann 1993, 49). Mező megkülönbözteti a nevek belső (intern) és külső (extern) motivációját. Előbbieknél a kifejeződő névalkotó tulajdonságok a jel és a jelölt viszonyának belső, lényegi összefüggéseit tükrözik. Utóbbiaknál pedig a névrész és az elnevező ember között van szorosabb kapcsolat. Tehát például a *Tamási* név esetében a falu birtokosa teremt másodlagos kapcsolatot az objektum és a név között. A denotátum és a név közötti viszony úgy gondolom, hogy névszociológiai és névlélektani attitűdöket is felvet,

hiszen egy név megalkotásában több névadási indíték is szerepet játszhat, s ebből a névadó csak egyet választ ki. *Losoncnagyfalu* esetében felmerülhet olyan elemzési lehetőség is, hogy a *nagy* bővítményrész az alaprész elemei közé ékelődik, így az funkcionálisan csak kétrészes névnek tekinthető. A felsorolt helységnevek funkcionálisan kizárólag egy- vagy kétrészes nevek. Természetesen a névosztályok között fel kell vetnünk olyanokat is, amelyekben valójában konkrét funkciót keletkezésükkor nem fejeznek ki.

1.6. Kategorizálhatatlan nevek

Ide a következő neveket soroltam be: *Béna, Dabar, Bozítapuszta, Libercse*. Ezen nevek esetében nem tisztázott a névrészek funkciója.

1.7. Többféleképpen elemezhető nevek

Ide azok a nevek tartoznak, amelyek etimológiailag is több magyarázattal bírnak (*Fülek, Divény, Gács* stb.). Az eddigiekből is kitűnik, hogy az egyrészes nevek elemzése jóval több nehézséget okoz, mint a kétrészeseké. Ha pusztán azt vennénk alapul, hogy milyen funkció fejeződik ki bennük, akkor valójában könnyű dolgunk lenne, hiszen bármely funkció megjelenhet az egyrészes nevekben is. Bonyolultabb a dolog, ha ezek kialakulását nézzük, hiszen az egyrészes nevekhez sokféle út vezet. A keletkezéstörténeti elemzésben erre is keresem a választ.

2. Keletkezéstörténeti elemzés (lexikális-morfológiai elemzéssel)

A történeti helynévelemzés során azt vizsgáljuk, hogy milyen nyelvi szabályok szerint jönnek létre az új helynevek, miféle hatóerők irányítják a nyelvi elemeknek a nevekbe való beépülését (Hoffmann 1993, 67). Az egyes kategóriákba mindig az utolsó névalakító mozzanat alapján soroljuk be a neveket. A keletkezéstörténeti elemzés célja a nevek létrejöttének és történeti alakulásának vizsgálata, továbbá a megfigyelhető változási szabályszerűségek szerinti elrendezése. A kategóriák alapjául minden esetben a közsői grammatikában előforduló szóalkotási formákat veszem figyelembe, mivel a helynevek körében is azok a törvényszerűségek hatnak, mint amelyek a közsői rétegre is jellemzők.

2.1. Szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett helynevek

A szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett nevek közé azok tartoznak, amelyek „keletkezésükkor szintagmatikus szerkezetként jöttek létre” (Hoffmann 1993, 70). Az ide sorolható nevek mindig kétrészesek, mert a szerkezet mindkét tagja funkcionális jegyet kifejező névrész. A csoport helységneveit vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy a jelöletlenség sokkal jellemzőbb, mint a jelöltség.

2.1.1. Jelzős szerkezetből keletkezett helységnevek

Minőségjelzős szerkezetek

Ide tartozó helységnevek: *Nagydaróc, Losoncnagyfalu, Ipolybolyk, Gácslápos, Panyidaróc*. A *nagy* előtag a megkülönböztető jelző előfordulásának tipikus esete (a jelentéstartalmat gazdagítja, a jelentéskört viszont leszűkíti). A jelző mindkét név esetében később tapadt az alaptaghoz, tehát nem a keletkezésükkor. Bennük a melléknévi előtag csak valamihez viszonyítva nyer jelentést (azaz nem abszolút módon adja meg a hely egy tulajdonságát). Tehát például *Nagydaróc* nem arra utal, hogy Daróc két része közül ez a nagyobbik. Már Szabó István is felismeri, hogy az ilyen *kis* és *nagy* előtaggal alakult összetett helységnevek csak később alakultak át szintagmatikus nevekké, ugyanis az őt tartalmazó oklevél szerzője ad hoc alkotta, hogy el lehessen különíteni egymástól az azonos nevű falvakat. Ennek birtokjogi szempontból lehetett jelentősége. A jelenséget *településosztódás* néven is tárgyalja a szakirodalom. Béneyi és Pethő megemlíti a viszonyító összetételek másik fajtáját is, ahol a helységnév nem egyszerű helynévből vált összetetté, hanem kezdettől fogva jelzői előtagból és földrajzi köznévi utótagból alkotott szintagma volt: *Kisfalu, Alsók* stb.

Mennyiségjelzős szerkezetek

Tulajdonképpen mennyiségjelzős helynevek nem találhatók korpuszomban. Bár számnévi előtagot tartalmaz egy helységnév: *Kétkeresztúr*, ez azonban funkcionálisan egyrészes. Keletkezéstörténetileg sem tekinthető annak, hiszen legkorábban *Kyskeresthur* (1381) néven fordul elő, tehát a megkülönböztető jelző helyett tapadt hozzá később a számnévi előtag. A név ugyanis onnan ered, hogy a falu templomát a kettős Szent Kereszt tiszteletére avatták fel, vagy két hasonló település egyesülhetett.

Birtokos jelzős szerkezetek

Ide tartozó nevek: *Ábelfalva, Bozítapuszta, Budaszállás, Csákányháza, Gergelyfalva, Losoncnagyfalu, Maskófalva, Patakálja, Rózsaszállás, Vámosfalu, Vidéfalu, Perseháza* (ma: *Perse*). Póczos Rita megjegyzi, hogy helyneveink egyik leggyakoribb keletkezési típusa a birtokos megnevezéssel történő helynévalkotás (vö. Póczos 2001, 141). A birtokos jelzős szerkezetek azt fejezik ki, hogy a település valakinek a tulajdonában van, valakihez tartozik. Jelöletlen birtokviszonyt aránylag kevés helységnév tartalmaz. Ilyenek: *Budaszállás, Vámosfalu, Rózsaszállás*. Jelölt a birtokviszony a típushoz tartozó összes többi helységnévben. Egy esetben találok olyan helységnévvel, amikor az *kiegészülés* útján vált birtokos szerkezeté. *Csoma* előtagja önállóan is előfordult korábban egyszerű helynévként (pl. 1240: *Chama*), utótaggal később a névdivat hatására egészült ki (1341: *Chamateluke*, 1438: *Chomatheleke*). A névtani irodalom kronológiai szempontú vizsgálata alapján egyöntetűen megállapítható, hogy a névtípus a 13. század elején terjedhetett el. Ezt még az sem bizonytalanítja, hogy Kniezsa ezt a történeti névtípust a 13. század utáni időkből valónak tartja.

2.1.2. Határozós szerkezetből alkotott nevek

Ez a típus nem fordul elő, bizonyára csak dűlőnevek jönnek létre ilyen módon.

2.1.3. Mellérendelő szerkezetű helységnevek

Nagyon ritka, periferiális jellegű névtípus, hiszen ilyen egyes vélemények szerint csak az egyesített települések mesterségesen létrehozott hivatalos nevei között találunk (Hoffmann 1993, 71). A vizsgált korpuszban nem található meg ez a névtípus.

2.2. Morfematikus szerkesztéssel alkotott nevek

E nagyobb típuson belül Hoffmann négy altípust különít el: a helynévképzővel, a névszójelekkel, a helyragokkal és a névutóval alakult nevekét. Ezek közül egyedül az első van meg korpuszomban, ezért a továbbiakban csak a képzéssel alkotott helységnevekről fogok részletesen szólni. A névrendszerben jelentős szerepet játszott a névképzés. Helynévképzésnek tekintjük az olyan eljárást, amelynek során az adott jelsor helynévi, tulajdonnévi státusa azáltal teremődik meg, hogy egy tőmorfémához (morfémakapcsolathoz) helynévképzőt illesztünk (Hoffmann 1993, 75).

2.2.1. Az -s képzővel alakult helynevek

A formáns helynévképző szerepe az ellátottságot kifejező és a gyűjtőnévképző funkcióból fejlődhetett ki, mivel az ilyen jelentésű közszavak különösen alkalmasak voltak helyjelölésére. Alakilag teljesen egybeesnek a megfelelő melléknevekkel. Később, a nagyszámú -s végű helynév alapján helynévképzőnek érezhették azt, és képeztek vele egyéb jellegű helyneveket is. Ide tartozó nevek: *Vámosfalu*, *Sátoros*, *Gácsláros*, *Parlagos*. Keletkezéstörténetileg *Vámos* és *Láros* lehetett az eredeti alakjuk (az előtagot és a *-falu* utótagot később kapták meg). Esetükben az -s morféma bizonyára helynévképzői funkcióval rendelkezik.

2.2.2. A -d képzővel alakult helynevek

Ide tartozó név: *Terbeléd* (1279: *Trebedied*, *Trebeded*). A -d képző már a 10. századtól jelen van a helynevekben, helynévképzőként pedig a 13–14. században volt a legaktívabb. A morféma helynévképzői mivolta azonban kronológiailag bizonytalan. Kristó szerint helynévképzőről van szó akkor, ha a -d nem személynévhez járul, s ezt veszi át Póczos is (2001, 145). Funkciója a 'valamivel ellátottság, valamiben bővelkedés' vagy pedig kicsinyítés. *Terbeléd* esetében inkább az előbbi.

2.2.3. Az -i toldalékkal alakult helynevek

Ide tartozó nevek: *Fülekpüspöki*, *Fülekkovácsi*, *Miksi*, *Tamási*. Kérdéses a morféma előzménye és funkciója. Kniezsa szerint teljesen kizárható a tővéghangzó volta, mert ezek a 13. század végére lekoptak. Kicsinyítő képző sem lehet, mert az Árpád-korban még nyoma sincs e képzőtípusnak. Kézenfekvő tehát, hogy az -é birtokjel alakvariánsából önállósult a korai ómagyar korban. A funkcióváltás a személyekről elnevezett földrajzi nevekben indulhatott meg, ugyanis a tulajdonosra való utalás általános volt a helynevekben. Az említett helységnevekben nagy valószínűséggel helynévképzőszerű a toldalék, mert a nem személyt jelentő közszavakkal a birtoklás nemigen hozható kapcsolatba, így ezekhez az -i képző analogikus úton, a többi -i végű helynév hatására csatlakozhatott.

A képző funkcionális-szemantikai szempontból két részre bontható: a korpuszba az első, amikor az alapszó személyt jelent, tehát személynévi, tisztségnévi (*Miksi, Fülekpüspöki, Tamási*) és amikor az alapszó foglalkozásnév (*Fülekkovácsi*). Bényei felhívja a figyelmet, hogy jól elkülöníthető csoportot alkotnak azok a birtokos jelzős összetételek, ahol a birtokos személyjel *-i* formában jelenik meg. Az összetett szavakban az *-i* azonban legtöbbször a birtokos személyjel alakváltozata (pl. *Szentpéterszegi*). Ilyen példával a helységnévállományban nem találkoztam. A fentiek értelmében tehát nem állapíthatjuk meg egyértelműen, hogy a személynévi, foglalkozás-, illetve tisztségnévi alapú *-i* toldalékkal ellátott településnevekben mi az *-i* morféma funkciója.

2.2.4. Az -n (-ny) toldalékkal alkotott helynevek

Ide tartozó nevek: *Kurtány, Fülekkelecsény, Mucsény*. A *Romhány, Kotmány* nevekben nem képző az *-ny* formáns, ugyanis ezek előzménye személynév. A szakirodalom az *-ny* képzőt nem a helynévképzők között tartja nyilván, funkciói a kicsinyítés, az ellátottság és a hasonlóság kifejezése. Elképzelhetőnek tartom még azt is, hogy az *-ny* személynévképzőként kapcsolódott a helységnevek alapjául szolgáló személynevekhez, ekkor viszont az érintett nevek a metonimikus névadással keletkezettek közé tartoznak. Ebben az esetben a *Romhány* és *Kotmány* nevek esetében is felmerülhet az *-ny* képző szerepe.

2.3. Jelentésbeli névalkotással keletkezett nevek

Jelentésbeli névalkotáson azt a névadási módot értjük, amikor egy, a nyelvben létező (és adott jelentéssel bíró) hangsor anélkül nyer új, helynévi jelentést, hogy szerkezete megváltozna (Hoffmann 1993, 91–92).

2.3.1. Jelentéshasadással keletkezett nevek

Hoffmann *jelentéshasadás*nak nevezi azt a névkeletkezési folyamatot, amikor pusztán a köznévből, bármiféle formáns (lexéma, képző) hozzákapcsolása nélkül helynév keletkezik (Hoffmann 1993, 99–100). Jelentéshasadással tehát csak földrajzi köznevekkel alakilag azonos helynevek keletkezhetnek. Bényei és Pethő a Győr vármegyei *Hegy* és *Ság* településneveket is ebbe a csoportba sorolja, abból a megfontolásból, hogy nem az illető térszínforma neve (ez esetben *Sokoró*), hanem a földrajzi köznévvé vált helységnévvé (Bényei–Pethő 1998, 95–96). Ilyen helységnévtípus a korpuszomban nem található. A típus már az ómagyar korban eltűnően volt.

2.3.2. Jelentésbővüléssel és -szűküléssel keletkezett nevek

A korpuszban nem adatolhatók olyan településnevek, amelyek besorolhatók lennének ebbe a csoportba. Településnevek esetében ez a névadási mód leginkább akkor lehet frekvenciát, ha egyes falvak osztódnak vagy összeolvadnak. Pl. *Pest* városrésznek a meglévő mellé újabb jelentése is kialakult (Budapest jelentésben), s ezek azonos fogalmi osztályba tartozó denotátumokra vonatkoznak.

2.3.3. Metonimikus névadással keletkezett nevek

A metonímia nemcsak a közszavak körében alkalmazható fogalom: a helységnevek egyik átalakulási típusát is ennek segítségével jellemezhetjük. A metonímiát Hoffmann is a jelentésbeli névalkotás körébe tartozó válfajként határozza meg (Hoffmann 1993, 103). Ide sorolnám *Patakajla* nevét, bár értékelhetősége eléggé kétséges. A folyó, patak → a mellette épült település metonímia merülhet fel abban az esetben, ha a települést arról a vízfolyásról nevezték el, amely mellett épült, viszont azt nem nevezték meg, hanem közszói jelentése tulajdonnevesült. Ezen tényállás azonban erősen megkérdőjelezhető.

Kétkeresztúr esetében az épület → a település, ahol az található fajtájú metonímia merülhet fel. Ebbe a csoportba azok a helységnevek tartoznak, ahol a megnevezés alapja a falu templomának címe (patrocíniumi neve) volt. *Divény* esetében is felmerülhet ez a névadás, ha azt állítjuk, hogy a települést azon nevű váráról nevezték el. *Kétkeresztúr* nevét sem szintagmatikus szerkesztéssel alkották, hanem névátvitellel. Ez a helynévadási mód, amelyet Mező András *A templomcím a magyar helységnevekben (XI–XV. század)* című munkája ismertet, a legmélyrehatóbban az ómagyar korban vált igen jellegzetes jelenséggé. *Kétkeresztúr* neve is ebből az időből adatható (1381: *Kyskeresztur*). A *-két* előtag arra utal, hogy az egykori két település egyesült.

A személy (csoport), nemzetség → a település, amely a tulajdona típusú névátvitelnek a következő helységnevek felelnek meg: *Béna*, *Csoma*, *Gács* (a Gács nemzetség nyomán), *Galsa*, *Kálnó*, *Kalonda* (egykori Kalenda személynév), *Libercse*, *Pinc*, *Perse*, *Rapp*, *Rátka*, *Sávoly*, *Tőrincs*. Problémát okoz, hogy a legtöbb esetben lehetetlen eldönteni, hogy a személynévi eredetű települést birtokosáról, lakójáról vagy egy olyan személyről nevezték el, akivel ott történt valamely emlékezetes esemény. A nevek többségében azonban feltételezhető, hogy a birtokosról történt az elnevezés. Viszont az egyértelmű, hogy ezen névtípusok képzetlen egyrészes szerkezetek.

Az állat → a település, ahol előfordul típusú névátvitel közé sorolnám *Sőreg* és *Fülekkelecsény* nevét (a *sőreg* egy halfajta, a *kerecsény* pedig a sólyom egyik fajtája). Ezek pusztai állatnévből keletkezett típusok (ide sorolhatók a Győr megyei *Béka* és *Nyúl* települések is).

A folyó, patak → a mellette épült település metonímiát evokálja *Síd* neve is (a *séd* patakocska neve vonódott át a településre). A névátvitel kategóriájába sorolom be *Bolgárom* nevét (képzetlen formának tekintem), amelyben pusztai népnév szerepel (a bolgár név). A csoport (nép, törzs, nemzetség) → a település, ahol lakik névátvitelbe sorolnám Nagydaróc és Panyidaróc korábbi Daróc nevét (a darócok királyi solymászok voltak).

2.3.4. Metaforikus névadással keletkezett helynevek

Nem találtam ennek a kategóriának megfelelő helységnevet. Hoffmann a jelentésbeli változással keletkezett helynevek körében még megemlíti két helynévképző eljárást: a névköltöztetéssel keletkezett helyneveket és az indukciós eljárással keletkezetteket. Ezen típusokra korpuszomban nem található példa.

2.4. Szerkezeti változással alakult nevek

E névkeletkezési folyamat lényege, hogy a név alakja úgy változik meg, hogy közben a tulajdonnévi jelentés (azaz a denotatív jelentés) változatlan marad. A névalkotás e típusa tehát felfogható a jelentésbeli névalkotás fordított folyamataként is (Hoffmann 1993, 121). A szerkezeti változás eredményeként mindig szinonim településnevek jönnek létre.

2.4.1. Ellipszissel keletkezett helynevek

Az ellipszis az a névváltozási folyamat, melynek során „a helynévből az egyik névrész eltűnik: a kétrészes helynév egyrészessé alakul” (Hoffmann 1993, 123). A településnevek közül *Sávoly* és *Tamási* esetében merülhet fel ez a szerkezeti eljárás, ti. mindkét név esetében elmarad a *-Fülek* előtag. A korai névanyagban nagyon nehéz ezt kimutatni, de feltételezésem szerint először a redukált alakjában bukkant fel (pl. 1293: *Tamasy*), majd megkapták a *Fülek*-megkülönböztető jelzőt, de ma már a csonka névalak a használatos. Az ellipszist az is igazolja, hogy a *Sávoly* és a *Tamási* önmagában is erős képzettartalmú. Mindkettő esetében metonimikus névadási módról van szó, hiszen a helynév alapja személynév.

2.4.2. Redukcióval keletkezett helynevek

A redukció során nem névrészi szerepű névelem esik ki a helynévből (tehát pl. toldalékmorféma). Redukciós eljárás állapítható meg *Vámosfalva* (1467) → *Vámosfalu* esetében, ahol a birtokos személyrag tűnik el.

2.4.3. Kiegészüléssel keletkezett helynevek

Ez az a névalkotási mód, amelynek során egy meglévő helynevet osztályjelölő szerepű földrajzi köznével toldanak meg, így általában kétrészes helynév keletkezik. *Csoma* → *Csomatelke*, *Bozita* → *Bozítapuszta* esetében a rövidebb névváltozat jóval korábbról adatolható, mint a hosszabb (1240: *Chama*, 1341: *Chamateluke*), miközben denotatív jelentése azonos marad a kiindulásul szolgáló helynévével. Érdekes, hogy *Csoma* esetében ma már az elliptikus forma használatos. Tehát az elliptikus és a kiegészült formák esetünkben kronológiailag váltakoznak.

2.4.4. Bővüléssel keletkezett helynevek

Ez a redukcióval ellentétes irányú és hatású folyamat *Fülekkovácsi* esetében jöhet számításba (a helynév egy új névelemmel gazdagodik). A helynév esetében *-i* képzővel való bővülésről van szó. Ezt sugallja a legkorábbi adatolása is (1246: *Coach*). Emellett még más úton is keletkezhetett (a *kovácsi* közszövből helynévképzővel).

2.4.5. Deetimologizációval keletkezett helynevek

Erre a névképzésre nem találtam példát. A deetimologizáció azt jelenteni, hogy a beszélők a ragozottnak véleendő helynévből tévesen vonnak el egy tövet, miközben a hangalakja megváltozik.

2.4.6. Népetimológiával keletkezett helynevek

Ezek a helynevek etimológiai áttetszőségüket, közszoói értelmezhetőségüket elvesztik. Így a motiválatlanná vált név számára új motivációt kívánnak adni. Ezen névadási aktus egy helynév esetében sem merül fel.

2.5. Névátvételek

A névátvételnek számító helységnevek nem belső névalkotás eredményei. Az ide tartozó nevek: *Kalonda, Kálnó, Pinc, Mucsény, Ragyolc, Rapp, Rátka, Romhány, Tórincs*. A meglehetősen nagy elemszámú csoport valamennyi településneve szláv előzményre megy vissza; ez igen intenzív magyar–szláv nyelvi kapcsolatra enged következtetni. Nógrád területén a honfoglaló magyarság igen népes szláv lakosságot találhatott. Jelentősebb szláv szórványok még a 14. században is kimutathatók ezen a vidéken. Megjegyzendő, hogy ezen helységnevek egy része olyan szláv helynévre vezethető vissza, amely szláv személynévből származtatható. Ezek esetében nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy valóban szláv névadással keletkeztek vagy pedig magyar névadással, de szláv személynévi előzményből, ezért ezek nagy részét a metonimikus névadás birtokost megjelölő alcsoportjában is felsoroltam.

Felhasznált irodalom

- Bényei Ágnes–Pethő Gergely 1998. *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. Debrecen, Magyar Névarchívum Kiadványai.
- Bényei Ágnes. *Az -i helynévképző az ómagyar kori helyneveinkben*. HUN KONG, Magyar Névarchívum, Helynévkutatás-Tanulmányok.
- Hajdú Mihály 1994. *Magyar tulajdonnevek*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Hajdú Mihály 2003. *Általános és magyar névtan*. Budapest, Osiris.
- Hoffmann István 2003. *Magyar helynévkutatás története (1958–2002)*. Debrecen, Országos Tudományos Kutatási Alap.
- Hoffmann István 1993. *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen, A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai.
- Hoffmann István 1996. Ómagyar-kori helynévfeldolgozások. *Magyar Nyelvjárások*, 33. sz. 43–52. p.
- Jakab László–Kálnási Árpád 1987. *A Nyírbátori járás földrajzi nevei*. Nyírbátor, Nyírbátor városi tanácsa.
- Jankus Gyula 1997. *A településnevek történelmi változásai Szlovákia mai területén*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság. /Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai, 209./
- Kálmán Béla 1989. *A nevek világa*. Budapest, Csokonai Kiadó.
- Kiss Lajos 1995. *Földrajzi neveink nyelvi fejlődése*. Budapest, Akadémiai Kiadó. /Nyelvtudományi értekezések, 139./
- Mező András 1985. *A helynevek vándorlása a középkorban*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 23–28. p. /Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai, 170./
- Tóth Valéria 2001. *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban. (Abaúj és Bars vármegye)*. Debrecen. /Magyar Névarchívum kiadványai, 6./
- Póczos Rita 2001. *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. Debrecen. /Magyar Névarchívum kiadványai, 5./

- Rácz Anita 1997. Az ómagyar kori településnevek differenciálódásáról. *Magyar Nyelvjárások*, 34. sz. 125–146. p.
- Szilády Áron 1873. A nevekről. *Magyar Nyelvőr*, 2. évf. 2. sz. 11–18. p.
- Tóth Valéria 2001. *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. Debrecen. /Magyar Névtár kiadványai, 4./
- Tóth Valéria 1996. Birtokos jelzős szerkezetű mikrotoponimák a korai ómagyar korban. *Magyar Nyelvjárások*, 33. sz. 59–70. p.

LÁSZLÓ ANGYAL

THE APPLICATION OF SYNCHRONIC LINGUISTIC METHODS IN THE INVESTIGATION OF LOCAL VILLAGE NAMES

The subject of this study is the linguistic typology of village settlement names of approximately 62 settlements from Losonc district, which used to be part of historical Nograd county. For this linguistic study it was vital to get acquainted with the previous toponym analysing models. From these known typology models I have chosen to use the multi-dimensional typology model, which seemed to be more appropriate for my research than the single dimensional. Bearing in mind the limits of single dimensional typology model, which does not allow the deeper study of toponyms, I have decided to stick to the multi-dimensional name analysing model elaborated by Istvan Hoffman, published in his work, *Helynevek nyelvi elemzése* (1993). In this study he accomplishes the structural description of toponyms on three levels: functional-semantic level, lexical-morphological and syntagmatic level.

In my research the analysis of settlement names was made on two levels, making a clear distinction between the structural and etymological phase. The structural part consists of the functional-semantic level and lexical-morphological level. In the first level I put an emphasis on the examination of the functions present in toponyms, and within the lexical-morphological analysis I dealt with the importance of toponyms in the formation of settlement names.

The results of my study clearly reflect the already known framework of rules that are known to be true when discussing the formation of settlement names. In most cases, the ownership of village settlements played an enormous role in the name giving process, due to which the majority of settlements were named after their owner. The metonymic name giving was also frequently used in the formation of settlement names, however etymology as a name giving process, was not widely spread in this region. On the other hand, name borrowing from other language was also present, namely many settlement names have their origin in Slave language. This study, in my opinion, can serve as a good foundation for further investigation of name giving processes in the Losonc district.